

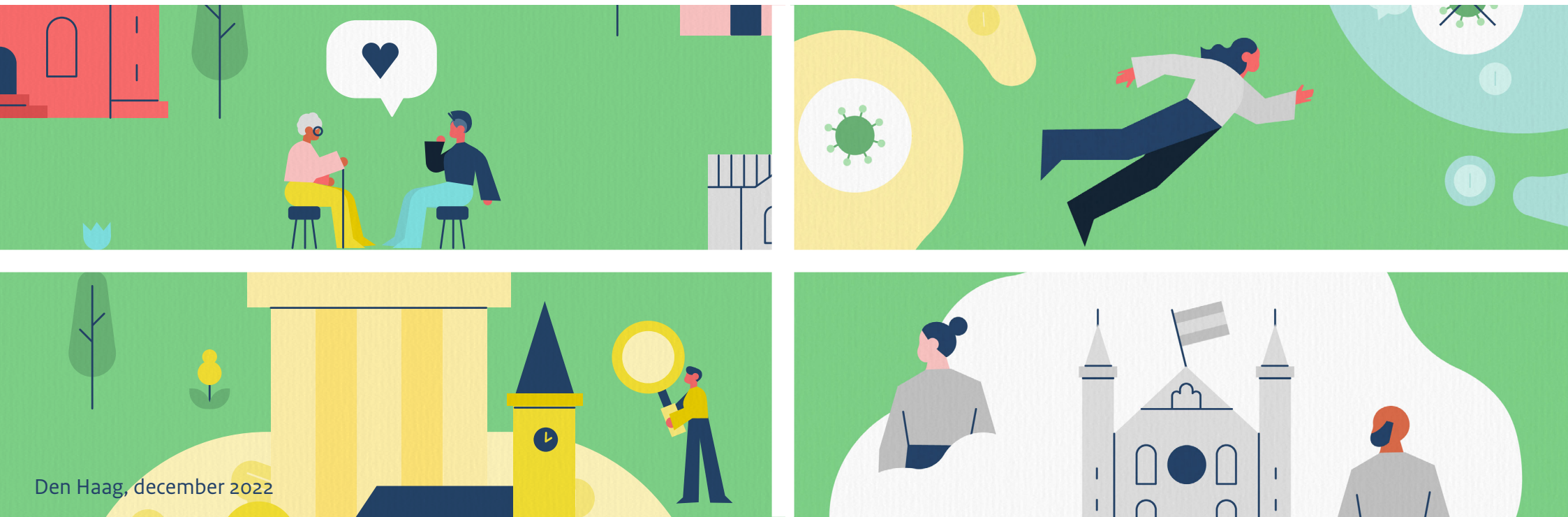

Sociaal en Cultureel Planbureau

De toekomst in meervoud

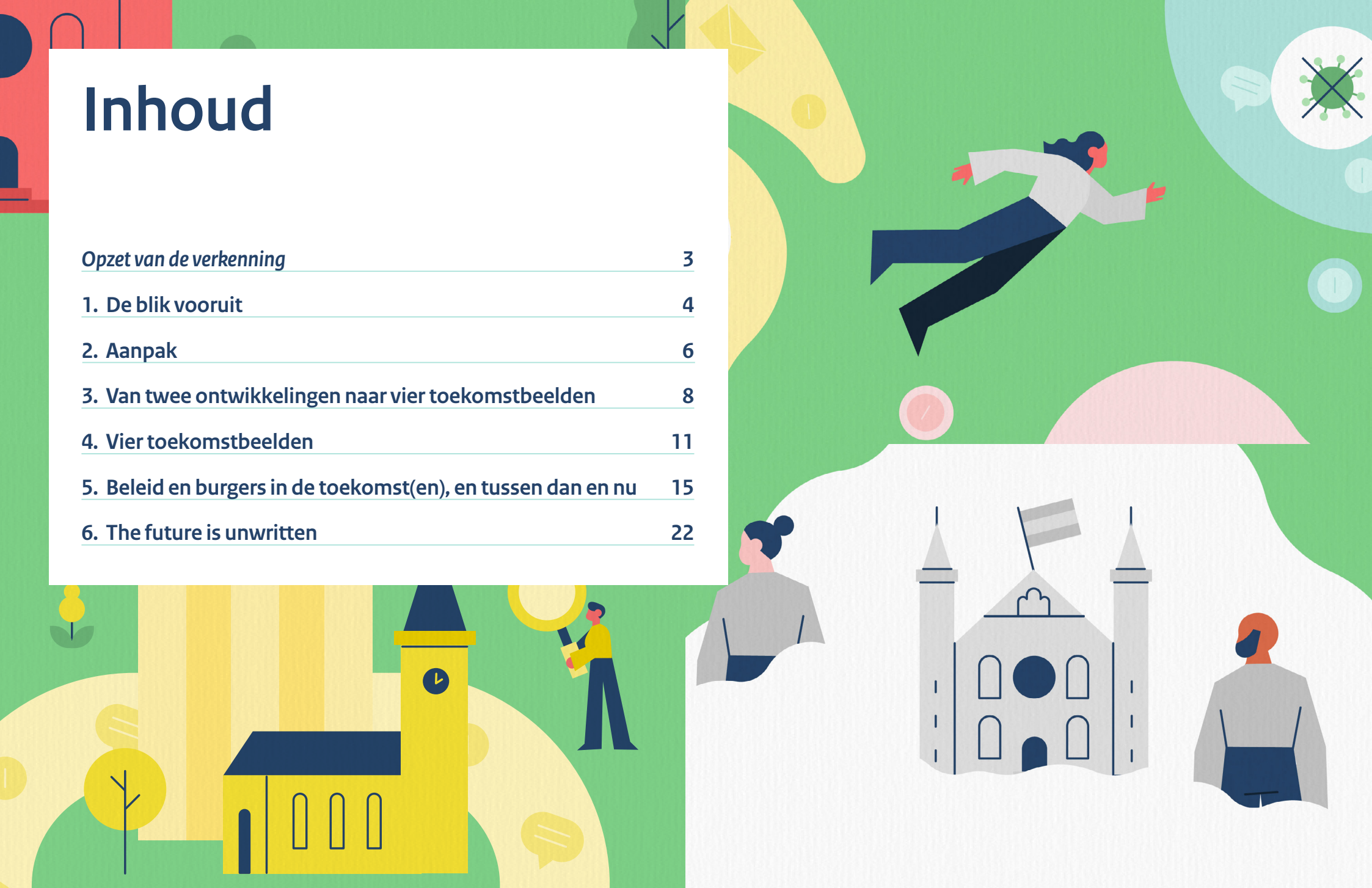
Verhouding beleid-burgers dan en nu

Anne Roeters en Andries van den Broek

Inhoud

<i>Opzet van de verkenning</i>	3
1. De blik vooruit	4
2. Aanpak	6
3. Van twee ontwikkelingen naar vier toekomstbeelden	8
4. Vier toekomstbeelden	11
5. Beleid en burgers in de toekomst(en), en tussen dan en nu	15
6. The future is unwritten	22

Opzet van de verkenning

Hoe zou de Nederlandse samenleving er in 2050 uit kunnen zien? En wat zouden daarvan de gevolgen zijn voor de relatie tussen beleid en burgers? Dat zijn geen kleine vragen. Daarop volgen in deze publicatie dan ook geen sluitende antwoorden. Wel doen we een allereerste aanzet om gedachten over de toekomst, en indirect ook over het heden, aan te scherpen. Dit is niet bedoeld als voorspelling of gebaseerd op onderzoek, maar moet gezien worden als een gedachtenexercitie om het gesprek over de verhouding tussen beleid en burger op gang te brengen.

We schetsen vier mogelijke beelden van Nederland in 2050, gebaseerd op ontwikkelingen in informatiestromen en sociale cohesie.

Bij elk van die toekomstige stellingen stellen we ons drie vragen: hoe staat het met de verhouding tussen beleid en burgers? Wat zouden, indien men dat wenselijk acht, overheidsinterventies kunnen zijn om die ontwikkelingen te bevorderen? En wat zouden die interventies op hun beurt betekenen voor de verhouding tussen beleid en burgers?

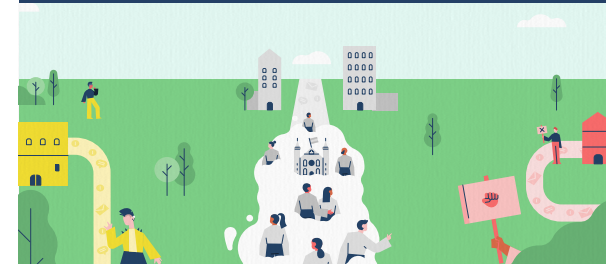
Diversiteit troef

Een inclusieve samenleving, met pluriform aanbod en gebruik van informatie.

Hegemonie van het midden

Een samenleving met eenvormige gezamenlijke zin, een beperkt aanbod van informatie en eenzijdig informatiegebruik.

Zuilen 2.0

Een gecompartmenteerde samenleving met sterke banden binnen en zwakke banden tussen groepen en separate informatiestromen.

Zwermen

Een fluïde samenleving met wisselende identificaties en fluctuerend informatiegebruik.

1. De blik vooruit

Gedachtenexercitie

De taken van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) zijn in 2012 (opnieuw) vastgelegd in de Aanwijzingen voor de Planbureaus. De eerste van de drie taken van het SCP is het verrichten van wetenschappelijke verkenningen 'met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn in Nederland en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen'. Een manier om dit te doen en om onzekerheid over toekomstige ontwikkelingen tastbaar te maken, is om contrasterende toekomstige ontwikkelingen te doordenken. Hierbij wordt vaak in extreme, uitvergroete toekomstige ontwikkelingen gedacht. Niet omdat men verwacht dat de toekomst gekenmerkt wordt door extreme gebeurtenissen, maar omdat hiermee piketpaaltjes worden geslagen, waar de toekomst hoogstwaarschijnlijk ergens binnen zal liggen.

Dit stuk en de bijbehorende infographics schetsen daarom (letterlijk en figuurlijk) vier uitvergroete toekomstige ontwikkelingen. In tegenstelling tot de meeste SCP-publicaties is dit stuk niet gebaseerd op empirisch onderzoek, een wetenschappelijke methodiek of een uitgebreide literatuurstudie. Het is een gedachtenexercitie, bedoeld om een gesprek te initiëren over hoe burgers en beleid zich in de toekomst tot elkaar zouden kunnen verhouden.

Deze verkenning moet dus niet worden opgevat als een voorspelling en de uitspraken zijn geen conclusies of onderbouwde hypothesen. In plaats daarvan vormt het een startpunt voor nieuwe toekomstgerichte onderzoeks- én beleidsvragen.

De verhouding tussen burger en beleid

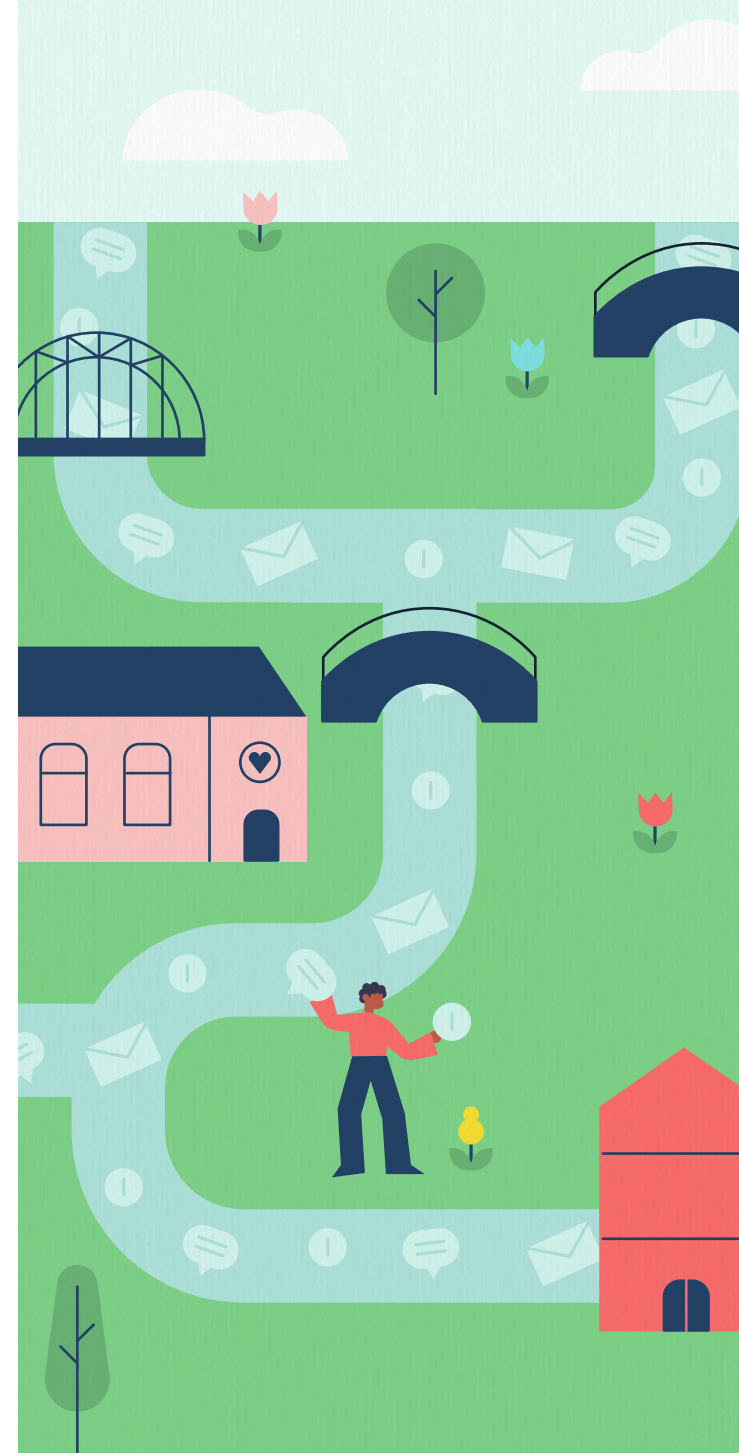
Deze verkenning illustreert het perspectief achter een van de zeven programma's van het SCP: Beleidsvisies, burgervisies en gedragingen. Dit programma onderzoekt in hoeverre de visies en aannames achter beleid aansluiten bij de visies en het gedrag van burgers. Dit wat abstracte perspectief kleuren we in door te doordenken hoe de afstand tussen burgers en beleid zou kunnen veranderen. Daartoe doordenken we vier mogelijke toekomstige maatschappelijke toekomstbeelden. Verderop lichten we toe hoe we tot deze toekomstbeelden zijn gekomen. ▶

“In toekomstverkenningen staan grote onverwachte disrupties als een epidemie of een oorlog veelal ‘buiten haakjes’.”

De vier toekomstbeelden zijn geënt op uiteenlopende manieren waarop informatiestromen en sociale cohesie anno 2050 vorm gekregen zouden kunnen hebben. Hoe zien aanbod en gebruik van informatie eruit? Kunnen mensen hun informatie uit meerdere bronnen halen, en doen ze dat ook? Of is er sprake van eenzijdige informatiestromen waarbij mensen “vastzitten” in opgelegde of zelfgekozen informatiebubbels? Met betrekking tot sociale cohesie stellen we twee aspecten centraal: de sterkte van de sociale banden tussen en binnen sociale groepen en de mate waarin mensen zich voor anderen verantwoordelijk voelen en verantwoordelijkheid nemen, bijvoorbeeld door mantelzorgtaken op zich te nemen.

Vooruitkijken in roerige tijden

Het idee te leven in een historisch onbeduidende tussentijd heeft weinig aantrekkingskracht. Liever denkt men getuige en deelgenoot te zijn van een bijzonder tijds-gewricht. Grosso modo is er *in the long run* echter veel vaker sprake van een tussentijd dan van een bijzondere tijd. Begin 2022 was er daarentegen wel alle reden te denken in een bijzonder tijdvak te leven, want zelden volgde de ene wereldcrisis zo snel een andere op. De coronacrisis leek nog niet goed en wel – al dan niet tijdelijk – onder controle, of Rusland ontketende een oorlog in Oekraïne. In toekomstverkenningen wordt de mogelijkheid van grote onverwachte disrupties veelal niet mee genomen. Toch richten we hier de blik op de toekomst en toch doen we dat, in weerwil van de recente gebeurtenissen, opnieuw zonder dystopische aannames over een pandemie of een oorlog als voornaamste drijvende kracht. ●

2. Aanpak

De contouren van deze verkenning zijn tot stand gekomen in een workshop onder leiding van prof. Wieger Bakker van de Universiteit Utrecht. Met een groep van (voornamelijk) onderzoekers uit het programma Beleidsvisies, burgervisies en gedragingen hebben we drie stappen gezet. In de eerste stap bespraken we wat de belangrijkste waarden en doelen zijn die in de verhouding tussen burger en beleid tot uitdrukking moeten komen. In de tweede stap stelden we onszelf de vraag wat de belangrijkste trends en krachten in de samenleving zijn die op die verhouding tussen burger en beleid van invloed zijn. Ten slotte selecteerden we twee trends en brainstormden we kort over hoe deze de toekomst zouden kunnen beïnvloeden.

In de periode na de workshop zijn deze contouren uitgewerkt tot de vier toekomstbeelden in dit stuk. Hiervoor zijn meerdere gesprekken gevoerd met collega's met expertise op de terreinen die in de toekomstbeelden aangestipt worden. Ook hebben Djurre Das (Rathenau Instituut), Teun Meulenpas (van de onderneming Yellowchess), Nicole Sanches (Hogeschool van Amsterdam) en diverse SCP-collega's meegedacht. Eventuele denkfouten in de tekst zijn volledig aan de auteurs van dit stuk toe te schrijven.

De verhouding tussen beleid en burgers omvat vele facetten, waarvan we er een aantal uitlichten. Allereerst zijn we geïnteresseerd in de mate waarin burgers vrijheid ervaren. Primair gaat het ons hierbij om de vraag hoe vrij de overheid burgers laat. Maar we zijn eveneens geïnteresseerd in de mate waarin de overheid met haar beleid de vrijheid van burgers garandeert. Met haar veiligheidsbeleid heeft de overheid bijvoorbeeld invloed op de mate waarin mensen veilig de straat op kunnen, en met haar onderwijsbeleid op welke scholingsmogelijkheden mensen hebben. ▶

“Stemt de overheid haar beleid af op de wensen, visies en mogelijkheden van burgers of wordt beleid meer top-down bepaald?”

Ten tweede kijken we naar de afstand tussen beleid en burger door de vraag te stellen hoe responsief overheidsbeleid is. Stemt de overheid haar beleid af op de wensen, visies en mogelijkheden van burgers of wordt beleid meer *top-down* bepaald? In het verlengde hiervan stellen we de vraag hoeveel draagvlak er in de toekomst voor beleid zal zijn. We verwachten dat er in 2050 en de jaren daarnaartoe een groot aantal ‘*wicked problems*’ zullen spelen die beide aspecten alleen maar relevanter zullen maken. Klimaatverandering, arbeidsmarkttekorten, de hoge druk op de zorg; dit zijn slechts een aantal voorbeelden van maatschappelijke vraagstukken die een groot stempel op de samenleving van de toekomst zullen drukken. Het gaat hier om vraagstukken zonder eenvoudige oplossingen, met een globale component en een hoge mate van onzekerheid. Deze zullen doorwerken in de leefwereld van mensen en de verhouding tussen burgers en beleid. Andere aspecten van de verhouding tussen burger en beleid, zoals de effectiviteit van beleid en de mate waarin burgers legitimiteit aan instituties toekennen, laten we buiten beschouwing, maar kunnen naar aanleiding van dit stuk eveneens worden doordacht en bediscussieerd.

In toekomstverkenningen is het gebruikelijk te denken vanuit drijvende krachten die van invloed zijn op de toekomstige samenleving. Een gangbare indeling hierbij is de DESTEP-zesdeling: Demografie, Economie, Sociaal-cultureel, Technologie, Ecologie en Politiek-institutioneel. Hoewel al ontwikkelingen op deze terreinen zouden kunnen doorwerken in de verhouding tussen beleid en burgers, is gekozen voor twee ontwikkelingen die beide sociaal-cultureel van aard zijn en daardoor nauw aansluiten bij de thema’s waar het SCP zich op richt. Kijkend naar het heden en de toekomst zien we informatiestromen (en de technologie daarachter) als een belangrijke factor in de maatschappelijke verhoudingen. Daarnaast leek het ons interessant om te doordenken hoe ontwikkelingen in de verhouding tussen burgers zouden kunnen doorwerken in de verhouding tussen burger en beleid. ●

3. Van twee ontwikkelingen naar vier toekomstbeelden

Informatiestromen

De eerste factor waarop onze toekomstbeelden van elkaar verschillen, is het karakter van de informatiestromen in de samenleving: zijn die eenzijdig, pluriform of meervoudig? Onder die stromen verstaan we zowel het aanbod aan informatie als de mate waarin men daar kennis van neemt. Het gaat hier om alle vormen van informatie: kranten, boeken, radio, televisie, social media en welke media er dan ook mogen bestaan.

In een toekomst met *pluriforme* informatiestromen bloeien duizend informatiebloemen en nemen mensen velerlei informatie en opvattingen tot zich. Zowel aanbod als gebruik zijn er breed en veelzijdig. Mensen hebben toegang tot een groot aantal bronnen en nemen die op allerlei manieren tot zich.

Aan het andere einde van het spectrum is er sprake van *eenzijdige* informatiestromen, met dominante *mainstream media*, waarnaast ook nog een weinig gebruikt alternatief aanbod bestaat en bepaalde informatiestromen niet langer bestaan. Een beperking in het aanbod van informatie kan het resultaat zijn van overheidsingrijpen (zoals de Europese Unie in het voorjaar van 2022 de toegang tot de zender Russia Today inperkte); maar ook van de keuzes

die technologiebedrijven, zoals Meta en Twitter maken bij het toelaten van bepaalde uitspraken en personen op hun platform. Een ontwikkeling naar eenzijdigheid hoeft overigens niet opgelegd te zijn, maar kan ook het resultaat zijn van veranderende en convergerende voorkeuren.

Als derde mogelijkheid onderscheiden we *meervoudige* informatiestromen. Daarin is er, ondanks een pluriform informatieaanbod, sprake van eenzijdig informatiegebruik binnen enkele naast elkaar bestaande maatschappelijke groeperingen. Er zijn parallelle werelden waarbinnen mensen vanuit één perspectief informatie selecteren, waardoor dit perspectief weer versterkt wordt door de eenzijdige informatie die ze tot zich nemen. Binnen deze derde mogelijkheid onderscheiden we twee verschijningsvormen. In de eerste vorm is informatiegebruik stabiel en gestold, en zitten mensen als het ware vast in een informatiebubbel. In de tweede vorm is informatiegebruik vluchtig en fluide, en nemen mensen wisselende informatie uit wisselende bronnen tot zich. ▶

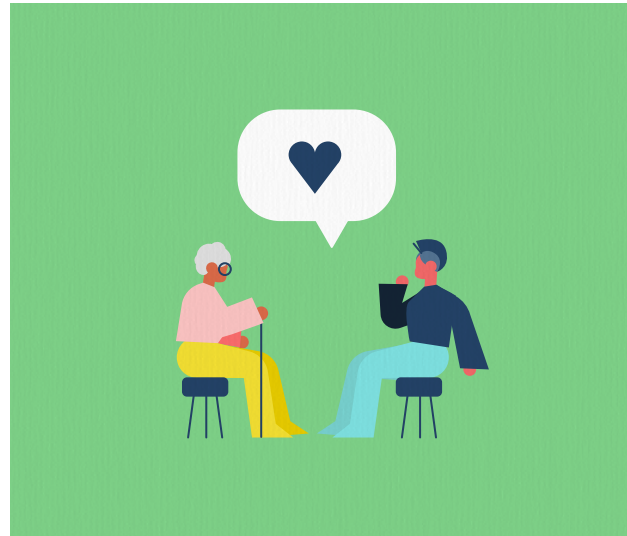
“Hebben mensen sterke banden met anderen, en zo ja, reiken deze over de grenzen van sociale groepen heen?”

Sociale cohesie

De tweede onderscheidende ontwikkeling betreft de mate en aard van sociale cohesie in de samenleving, waarbij we ons op onderlinge banden en directe solidariteit richten. Hebben mensen sterke banden met anderen, en zo ja, reiken deze over de grenzen van sociale groepen heen? Wat betekent dit voor de mate waarin mensen met een andere achtergrond worden in- en uitgesloten? Voelt men zich verantwoordelijk voor anderen in de samenleving en handelt men hiernaar, ook als zij een andere achtergrond en leefstijl hebben? Wij onderscheiden in de samenleving anno 2050 vier mogelijke verschijningsvormen van sociale cohesie.

In een ‘feest der diversiteit’-samenleving is de samenleving inclusief en is er veel waardering voor het onderscheidende en het andere. Dit uit zich in sociale banden die verschillende achtergronden en leefstijlen overbruggen. Er is een breed gedragen en breed gericht gevoel van medeverantwoordelijkheid en mensen zorgen voor elkaar, ook voor mensen die anders in het leven staan.

Daartegenover staat een samenleving die weinig inclusief is en waarin mensen zich conformeren aan de sociale norm van het breed gedeelde. In zo’n ‘doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg’-wereld is er vooral waardering voor doorsneeburgers met een gemiddelde leefstijl en gangbare denkbeelden. Degenen die hiervan afwijken, zijn sociaal geïsoleerd. Dit betekent dat de samenleving weinig rekening met hen houdt en dat zij buiten sociale vangnetten vallen.

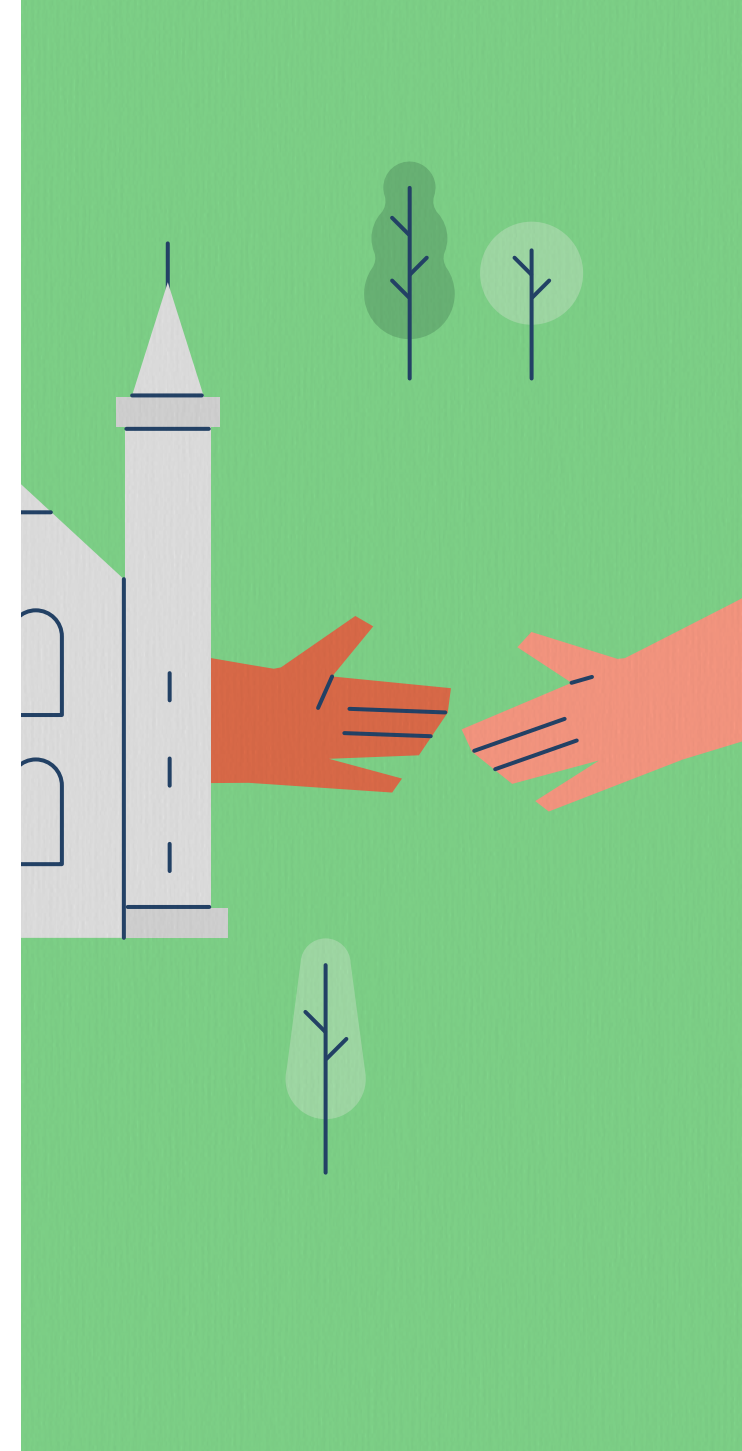
Ten derde onderscheiden we twee mogelijke samenlevingsvormen waarin er sterke banden binnen, maar zwakke banden tussen sociale groepen bestaan. In de eerste variant gaat het om gestolde normen en organisatievormen, met vaste grenzen tussen stabiele sociale groepen. De meeste mensen behoren lange tijd, zo niet van de wieg tot het graf, tot dezelfde groep. In de tweede variant zijn normen en organisatievormen vluchtig. Groepen veranderen voortdurend van samenstelling en ook verandert dat wat ze als groepsleden bindt steeds. In beide gevallen leven maatschappelijke groepen naast elkaar en langs elkaar heen, met elk voor zich hun eigen gesegmenteerde vormen van saamhorigheid en solidariteit, die in de eerste variant vaste vormen kent en in de tweede variant juist vluchtig is. ▶

Combinaties

In de stap van de dimensies naar de vier toekomstbeelden, laten we verschillende mogelijke ontwikkelingen in informatiestromen en sociale cohesie samenvallen. We willen hiermee niet suggereren dat de ene ontwikkeling tot de andere leidt; de literatuur laat immers zien dat de onderlinge verbanden allesbehalve eenduidig zijn. Door de ontwikkelingen te combineren, komen we tot vier onderscheidende toekomstbeelden:

- **Diversiteit troef:** een inclusieve samenleving met pluriform aanbod en pluriform gebruik van informatie;
- **Hegemonie van het midden:** een samenleving met eenvormige gemeenschapszin, een beperkt aanbod van informatie en eenzijdig informatiegebruik;
- **Zuilen 2.0:** een gecompartmenteerde samenleving met sterke banden binnen en zwakke banden tussen groepen en separate informatiestromen;
- **Zwermen:** een fluïde samenleving met wisselende identificaties en fluctuerend informatiegebruik.

Deze toekomstbeelden zien we niet als posities op één continuüm. De *Zuilen 2.0*-toekomst en de *Zwermen*-toekomst houden niet het midden tussen de *Diversiteit troef*-toekomst en de *Hegemonie van het midden*-toekomst, maar vormen, elk voor zich, een andersoortig maatschappijbeeld. ●

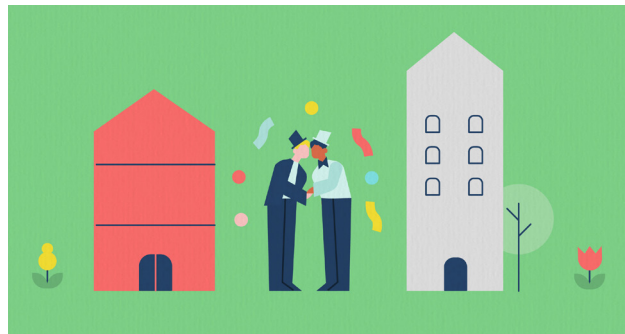
4. Vier toekomstbeelden

Diversiteit troef: Nederland als één groot vriendelijk dorp

In 2050 is de samenleving *a global village*, die zich kenmerkt door een breed aanbod aan en gebruik van informatie en een hoge mate van sociale samenhang. Kinderen worden geboren in een samenleving die nog het meest weg heeft van een groot vriendelijk dorp, waarin mensen in gebondenheid een eigen plek kunnen vinden. Het dorpse verwijst naar de gemoedelijkheid en naar het gemak waarmee mensen sociale banden aangaan.

Tegelijkertijd is er sprake van diversiteit die vaak meer met het stadse leven wordt geassocieerd. Er is een nieuwe invulling gegeven aan de uitdrukking *'it takes a village to raise a child'*. In iedere buurt zijn ontmoetingsplekken, waar mensen met of zonder kinderen naartoe gaan en elkaar beter kunnen leren kennen door bijvoorbeeld samen te sporten of in buurttuinen te werken. Ook online zijn er publieke ruimtes en ontmoetingsplekken. Kinderen komen van jongs af aan met veel verschillende mensen, meningen en leefwijzen in aanraking. In de buurt en op de crèche leren zij met kinderen van verschillende achtergronden samen te spelen. Ook onderwijs staat in het teken van de ontwikkeling van sociale vaardigheden, zoals empathie en verantwoordelijkheid nemen voor

jezelf, elkaar en ieders fysieke en sociale omgeving. Technologie wordt ingezet om grenzen weg te nemen en kinderen kennis te laten maken met verschillende perspectieven. Dankzij *virtual reality* volgen ze tangoles 'in' Argentinië, kijken ze mee met duikers in Patagonië en kunnen ze 'in gesprek gaan' met hologrammen die herinneringen uit de Tweede Wereldoorlog delen. Ook wordt er ingezet op informatiewijsheid. Kinderen leren om meningen en kennis van elkaar te scheiden en om oordelen over anderen uit te stellen. Omdat het accent minder op cognitieve vaardigheden ligt, is afscheid genomen van scholen waarin verschillende niveaus los van elkaar les krijgen. Ook dit bevordert contacten die over sociale scheidslijnen reiken.

“Het dorpse verwijst naar het gemak waarmee mensen sociale banden aangaan.”

In lijn met de grotere waardering van sociale vaardigheden en burgerschap hebben het zorgen voor anderen, doen van vrijwilligerswerk, deelnemen aan burgerraden en volgen van nieuwe opleidingen aan status gewonnen. Binnen het betaalde werk staan banen in verduurzaming en onderwijs hoog in aanzien. Wie in die sectoren werkt, is immers bezig met de meest waardevolle van alle materialen: ecologisch en menselijk kapitaal.

Informatie en technologie spelen een grote rol in het leven. Er is een ruime keuze in groepen en vormen van online verbondenheid. Mensen zien zichzelf én anderen als multidimensionaal. Iedereen kan informatie verspreiden, en hoewel niet alle informatie die gedeeld wordt feitelijk juist is, wordt de verspreiding van onjuiste informatie afgeremd doordat mensen deze informatie herkennen en bewust niet verder verspreiden. Ook bestaan er groepen vrijwilligers die zich inzetten om desinformatie te ontmaskeren, zonder de veelvormigheid aan informatie geweld aan te doen. Door deze tegenkrachten is de vervuiling van informatiestromen beperkt. ▶

“Afwijkingen als eigengereidheid worden door begeleiders en technologie snel ontdekt en bijgestuurd.”

Hegemonie van het midden: gelijkvormigheid gewenst

In 2050 is er een cultureel dominante hang naar de grootste gemene deler. Dit dominante midden is ontstaan doordat commerciële bedrijven vanuit een ‘massa is kassa’-logica op massaconsumptie hebben ingezet. Dit proces is versterkt doordat de platformen waarop mensen informatie delen restrictiever zijn gaan optreden, onder andere door meer moderatoren in te zetten om nepnieuws en polarisatie tegen te gaan. Deze inperking van informatiestromen is deels onder druk van (trans)nationale wetgeving tot stand gekomen. Aan beide uiteinden van het midden bestaan nog wel alternatieve bronnen van informatie en interpretatie, maar naar getal en invloed zijn het slechts onbeduidende onderstromen. Maatschappelijke waardering en solidariteit zijn rond het maatschappelijke midden geconcentreerd en georganiseerd. Dit betekent dat mensen die afwijken van de norm relatief geïsoleerd zijn en op weinig begrip, aandacht en steun kunnen rekenen.

Ook in deze toekomst leven mensen als in een dorp, maar in dit geval domineert de besloten en eenvormige kant die het dorpse leven hebben kan. Mensen kunnen slechts in beperkte mate een eigen individuele plek claimen.

Het adagium ‘it takes a village to raise a child’ geldt hier vooral in conformerende, zo niet disciplinerende, zin. Op de fysieke en digitale plekken waar mensen elkaar ontmoeten geldt slechts tot op zekere hoogte de sfeer van vrijwilligheid en vrijblijvendheid: wie zich eraan onttrekt, wordt daarop aangekeken, wie zich te ‘anders’ gedraagt eens te meer. In de ontwikkeling van kinderen wordt al op crèches gestuurd op een eenzijdige norm en vorm van saamhorigheid. Wetenschappelijk onderbouwde pedagogische inzichten en technologische toepassingen zijn gericht op het stimuleren van volgzaamheid. Afwijkingen als eigengereidheid worden door begeleiders en technologie snel ontdekt en bijgestuurd.

Het belang van de meerderheid is ook bepalend voor de waardering van de studie- en beroepskeuzes van jongvolwassenen. Technologische opleidingen en beroepen staan het hoogst in aanzien omdat het in het belang van de meerderheid is om klimaatverandering en voedselschaarste tegen te gaan. Sinds de grondstoffen-schaarste na de Midden-Europese oorlog van de jaren twintig, die net niet in een Derde Wereldoorlog ontaardde, kwam het accent op economische zelfvoorzienendheid te liggen, teneinde de nationale belangen en soevereiniteit veilig te kunnen stellen.

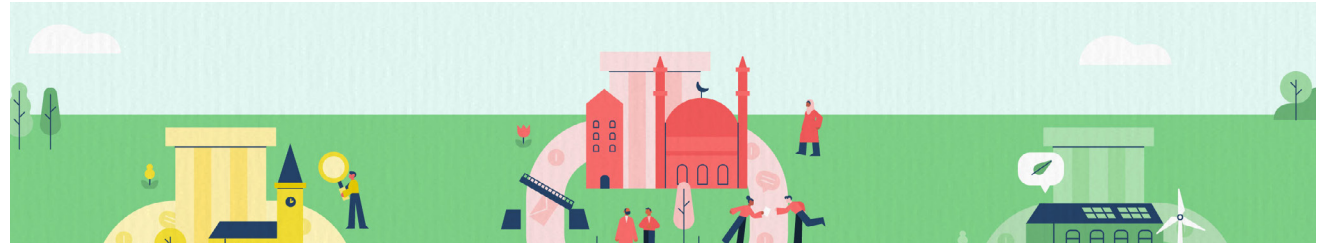
In de vrije tijd hebben de meeste interesses en sociale verbanden een ‘middle of the road’-karakter, grotendeels gevoed door gedeelde *mainstream*-informatiestromen. Groepen met scherpe randjes, zoals punkscenes en masculinisten, zijn onbeduidende maatschappelijke onderstromen. Slechts weinig mensen hebben een uitgesproken individuele identiteit. Er is wel enige ruimte voor andere gezichtspunten en voor meerdere perspectieven. ▶

“De geschiedenis rijmt soms, maar herhaalt zich nooit op dezelfde wijze.”

Zuilen 2.0: 1950 in een nieuw jasje

In 2050 zijn enige parallellen zichtbaar met 1950.

De geschiedenis rijmt soms, maar herhaalt zich nooit op dezelfde wijze. De klok is dan ook niet volledig teruggedraaid: vrouwen zijn niet opnieuw handelings-onbekwaam verklaard en technologische ontwikkelingen zijn niet tot stilstand gekomen. Informatie is er in overvloed, en is in meerdere verschijningsvormen beschikbaar, maar het gebruik ervan is langs ideële of identitaire lijnen gesegmenteerd geraakt. Sociaal-culturele scheidslijnen zijn in deze variant van de ‘ons soort mensen’-samenleving verdiept tot enkele naast elkaar bestaande en in zichzelf gekeerde maatschappelijke groeperingen met elk een sterk wij-gevoel. De scheidslijnen tussen de groepen lopen langs verschillen in leefstijl en wereldbeelden. Omdat kinderen sterk binnen de groepen gesocialiseerd worden, is het zeer bepalend waar iemands wieg staat en blijven de meeste mensen hun hele leven aan hun eigen zuil verbonden. Binnen eigen scholen zorgt het onderwijs voor de overdracht van de eigen historische interpretatie, symbolische betekenistoekenning en identitaire kleuring. En omdat het mediagebruik ook sterk groepsgebonden is, versterkt dit de scheidslijnen in de samenleving.

Meest hoor- en zichtbaar in zowel het publieke debat als het openbaar bestuur is de liberaal-sociale en zichzelf weldenkend vindende zuil van de gesecculariseerde *Meritocraten*. Deze zuil is ogenschijnlijk open, maar in de praktijk gesloten doordat de leden flink in de ontwikkeling van hun kinderen investeren en er zo voor zorgen dat zij naar de beste scholen en universiteiten van het land gaan. Deze groep hecht aan presteren en de statussymbolen die hieraan verbonden zijn. Deze groep loopt altijd voorop in de adaptatie van nieuwe technologieën en reist de hele wereld over.

De zuil *Orangisten* richt zich op wat Nederland in hun ogen Nederland maakt. De strijd om zwarte piet hebben ze decennia geleden verloren; in 2050 spitst hun cultuurstrijd zich toe op het behoud van Koninginnedag en de Nederlandse taal. Ze consumeren vooral Nederlandstalige cultuur.

Uit frustratie over de door eerdere generaties wel beleden, maar niet ingeloste beloften om aan latere generaties in 2050 een duurzame wereld over te dragen, is er de zuil *2050 nu!*. Deze zuil kenmerkt zich door een levensstijl gericht op ‘consuminderen’ en een groot deel van deze groep is in de hoger gelegen delen van

Nederland in zelfvoorzienende dorpen gaan wonen. Er resteren twee levensbeschouwelijke zuilen, die door voortschrijdende secularisatie beperkt in omvang zijn. De zuil *Christenen* nu heeft affiniteit met de *Meritocraten* waar het gaat om het bestuurbaar houden van het land, met de *Orangisten* waar het gaat om het in stand houden van de monarchie en met *2050 nu!* waar het gaat om het rentmeesterschap. Daarnaast is er de eveneens religieus-geïnspireerde zuil *Islamitisch Gedacht*, die onder een deel van de nazaten van de vroegere arbeids- en asielmigranten nog altijd een islamitisch geluid laat horen.

Alle zuilen zijn relatief gesloten. Nieuwkomers zijn in principe welkom, maar moeten wel moeite doen om erbij te horen en zich conformeren aan de heersende normen en de dominante leefstijl. De mensen in de zuilen zijn dan ook veel meer op zichzelf gericht dan op anderen. De contacten tussen de zuilen zijn beperkt en beperken zich (net als in de jaren vijftig van de twintigste eeuw) tot overleg tussen de leidende personen van die zuilen. ▶

“De zwermen zijn geen gestolde zuilen met vaste referentiekaders en organisatievormen, maar fluïde groepen.”

Zwermen: de spreekwensamenleving

Het beeld van de zwerm typeert een samenleving met wispelturige en wisselende groepen, zoals zwermen spreekwens die dicht opeengepakt in grote harmonie heen en weer bewegen, maar soms ook in kleinere zwermen uiteenvallen. In deze samenleving is er informatie in overvloed en in meerdere verschijningsvormen, maar is het gebruik ervan gesegmenteerd.

Ondanks een breed gedragen individualistisch ethos ('ik weet zelf wel wat ik wil') en ondanks dat groepsidentiteiten en identificaties wisselen, bestaan er sterke wij-gevoelens. De zwermen zijn geen gestolde zuilen met vaste referentiekaders en organisatievormen, maar fluïde groepen die zowel van mening als van samenstelling kunnen veranderen. Veel hangt af van wat op enig moment in de actualiteit tot meningsverschillen leidt, waarbij verschillende zwermen verschillende kanten op vliegen. Soms is er sprake van een enkele dominante zwerm, die echter dikwijls tijdelijk in enkele kleinere zwermen uiteenvalt, om later toch weer een zekere eenheid te hervinden. Binnen elke zwerm kent men eigen informatiebronnen, tegen andere bronnen koestert men een diep wantrouwen. Er wordt ook veel informatie gegenereerd en verspreid die feitelijk onjuist is.

Deep fakes zijn bijna niet meer te herkennen en zo wijdverspreid, dat *factchecking* weinig zin meer heeft. Het diepe wantrouwen in het waarheidsgehalte van de informatie van anderen en de overheid leidt ook tot onderling wantrouwen, waardoor groepen soms lijnrecht tegenover elkaar komen te staan.

Er zijn geen eigen scholen. In plaats daarvan zien de zwermen nauwlettend toe op strikte neutraliteit van het openbare onderwijs, dat louter op praktische vaardigheden is gericht. Schoolvakken als godsdienst, geschiedenis en maatschappijleer zijn in de felle cultuurstrijd van de jaren dertig en veertig gesneuveld.

Kinderen en jongeren groeien op in een klimaat van wantrouwen tegen overheden, bedrijven en instellingen, inclusief wantrouwen tegen informatie uit die bronnen. Zegslieden in eigen kring zijn leidend in de, soms wisselende, interpretatie van heden en verleden, symbolische betekenisgeving en identitaire kleuring. Voor bijna alle zwermen geldt dat zij wars zijn van wat men al snel als bemoeienis ervaart, of nu het gaat om big tech of om deep state. Verbindend is het vijandbeeld over het Wereld Technocratisch Platform, de opvolger van het vroegere Wereld Economisch Forum, dat doende zou zijn om een geheimzinnig masterplan tot uitvoer te brengen. De sterke binding binnen groepen stimuleert directe onderlinge solidariteit, maar maakt het de overheid lastiger om collectieve vormen van solidariteit te organiseren.

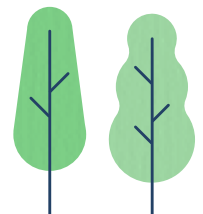
Naast deze zwerm(en) is er een groep burgers van de oude stempel, die nog net in staat is om de bestuurs- en uitvoeringsinstanties in stand te houden, hoezeer ook voortdurend gewantrouwd door de zwerm(en) 'wakkeren'. Dat deze groep de taak heeft en weet te vervullen om het schip der staat op koers te houden, is minder aan hun eigen kracht te danken dan aan het voortdurende falen van de wantrouwende zwerm(en) om tot stabiele partij- en machtsvorming te komen. ●

5. Beleid en burgers in de toekomst(en), en tussen dan en nu

Nadenken over de verhouding tussen burger en beleid in de toekomst

Over de rollen, verantwoordelijkheden en bijbehorende gedragingen van burgers en overheden, en over de relatie hiertussen, wordt de laatste tijd hevig gediscussieerd. Zo zwengelde de toeslagenaffaire een discussie aan over hoe de overheid naar burgers kijkt en met hen omgaat. Daarnaast agenderen klimaatveranderingen en stijgende zorgkosten vragen rondom de verdeling van verantwoordelijkheden tussen de overheid, burger, private sector en het maatschappelijk middenveld om deze opgaven hier en nu, later en elders hanteerbaar te houden. Deze discussies strekken verder dan deze specifieke terreinen en roepen vragen op over veranderingen in de verhouding tussen de overheid en burger. Daarbij kan naar het verleden worden gekeken (hoe is de verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid en burger bijvoorbeeld veranderd?), maar ook naar de toekomst (welke kansen en risico's kunnen er mogelijk ontstaan?) Deze brede toekomstvraag kunnen we iets concreter maken door te doordenken hoe de verhouding burger-beleid eruit zou kunnen zien in de vier mogelijke toekomst(en).

Hoewel er in de verhouding tussen burger en overheid naar een groot aantal aspecten kan worden gekeken, richt deze gedachtenexercitie zich op aspecten die we clusteren rondom de begrippen vrijheid en responsiviteit. Met betrekking tot vrijheid kan nagedacht worden over de mate waarin beleidsinterventies de vrijheid van mensen beperken, bijvoorbeeld door roken te verbieden. Of hoe ze de vrijheid vergroten, bijvoorbeeld door de fysieke en sociale veiligheid van mensen te bevorderen. Het eerste aspect raakt aan het begrip negatieve vrijheid (in hoeverre worden mensen begrensd?), het tweede aan het begrip positieve vrijheid (zijn mensen in staat om hun leven zelf vorm te geven?). Met betrekking tot responsiviteit kan het gaan over de mate waarin beleid openstaat voor en aansluit bij de behoeften en visies van burgers. In het verlengde hiervan reflecteren we ook op de mogelijke gevolgen voor het draagvlak voor overheidsbeleid. ▶

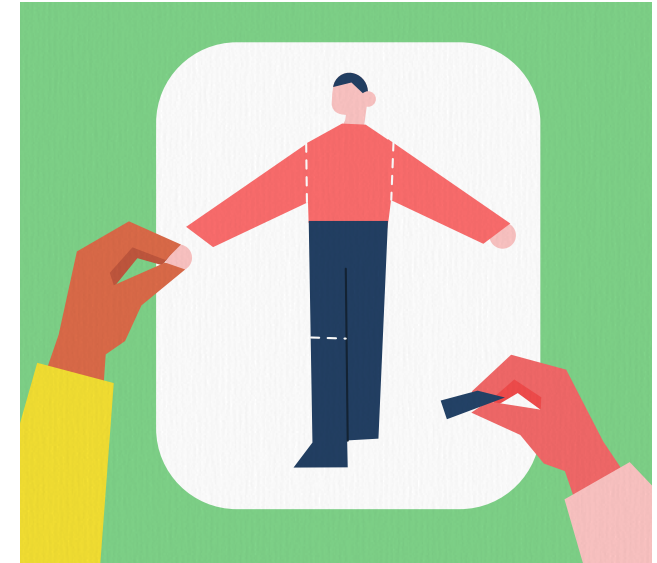
“De veelheid aan geluiden uit de samenleving stelt de overheid wel voor de uitdaging te bepalen naar wie zij moet luisteren.”

We zetten voor ieder toekomstbeeld drie stappen. We beginnen met de vraag hoe vrijheid en responsiviteit er in de toekomst uit zouden kunnen zien. Vervolgens beschrijven we (in globale zin) hoe een overheid die deze toekomst nastreeft, hierop in zou kunnen zetten. En ten slotte stellen we de vraag wat deze overheidsinterventies op hun beurt betekenen voor de verhouding tussen burgers en beleid. Daarmee kent deze verkenning zowel een poging tot forecasting als een poging tot backcasting.

Diversiteit troef

Dit toekomstbeeld kent een samenleving die zich voor een belangrijk deel zelf organiseert. Maatschappelijke opgaven als verduurzaming worden vanuit verschillende perspectieven en belangen gezien en in gezamenlijkheid aangepakt. Mensen hebben immers geleerd hoe ze naar elkaar moeten luisteren, van elkaar kunnen leren en samen tot oplossingen kunnen komen, ook als deze niet overeenkomen met hun persoonlijke belangen. Burgers en burgerparticipatie worden hiermee in zekere zin ‘instrumenten’ die kunnen worden ingezet bij de aanpak van de complexe vraagstukken die spelen. De overheid vaart op het mensbeeld van de coöperatieve en sociale mens en vervult vooral een uitvoerende en faciliterende rol.

In deze samenleving legt de overheid burgers weinig op en stuurt ze weinig bij. In die zin is vrijheid geborgd. Het maatschappijbeeld zegt weinig over de rol die de overheid neemt om de vrijheid van burgers te garanderen, hoewel het goed denkbaar is dat de overheid zich hier vanuit haar faciliterende rol precies op richt. Een faciliterende overheid is per definitie responsief. En als burgers inderdaad in staat zijn om over hun eigen belangen heen te kijken, kan dit het draagvlak voor beleid bevorderen.

De veelheid aan geluiden uit de samenleving stelt de overheid wel voor de uitdaging te bepalen naar wie zij moet luisteren. Technologische ontwikkelingen maken het mogelijk om (veel) informatie bij burgers op te halen, maar de vormgeving en het gebruik hiervan vragen veel in termen van het wegen van geluiden, belangen en waarden. Hoe worden platformen bijvoorbeeld ingericht? Welke vragen worden wel en niet aan burgers gesteld? En welke privacyaspecten zijn hieraan verbonden? ►

Een manier waarop de overheid deze toekomst zou kunnen bevorderen, is door gericht in bepaalde vaardigheden van burgers te investeren. In de toekomst die geschetst is, wordt onder andere door middel van het onderwijscurriculum ingezet op de ontwikkeling van sociale en burgerschapsvaardigheden en leren burgers informatie op een verbindende (in plaats van polariserende) manier te gebruiken. Dit heeft parallellen met het paradigma van een sociale investeringsstaat. In een sociale investeringsstaat zet de overheid – met het oog op collectieve doelen – in op optimale individuele ontplooiing. In zekere zin is dit paradigma gebaseerd op het mensbeeld van de maakbare mens. Ook zou het garanderen van vrijheid voor burgers om zichzelf te zijn de sociale dynamiek in dit toekomstbeeld kunnen bevorderen.

Bij de vraag naar de gevolgen van eventuele overheidsinterventies voor de relatie beleid-burger begint de schoen vanwege de inzet op maakbaarheid te wringen. Een overheid die burgers ‘opvoedt’ beschouwt die burgers eigenlijk als ‘onaf’; ze moeten geholpen worden om hun potentieel optimaal te ontwikkelen. Dit kan gezien worden als een inperking van de vrijheid van burgers en daarmee het draagvlak van beleid ondermijnen. Dit is bijvoorbeeld te zien in de discussie

over kinderopvang, waarbij er veel weerstand bestaat tegen het idee om op jonge leeftijd in de ontwikkeling van kinderen te investeren. Het gericht inzetten op sociale cohesie zou ook een verschuiving in de rol van de overheid kunnen betekenen. Zeker na de golven van emancipatie en individualisering in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw toont de overheid zich juist op dit vlak terughoudend. Het recente coalitieakkoord heeft weliswaar ‘zorgen voor elkaar’ in de titel, maar zwijgt verder over het bevorderen van sociale cohesie. Anderzijds stuurt de overheid soms wel degelijk. Zo is burgerschapsvorming al deel van de onderwijsdoelen. Ook de inzet op mediawijsheid en de aanpak van desinformatie brengen vragen met zich mee over hoever de overheid daarin kan gaan en wie bepaalt welke informatiestromen meer en minder wenselijk zijn. De grotere rol die de overheid neemt in aanloop naar dit eindbeeld zal dus niet als vanzelf op brede instemming kunnen rekenen. De standaarden waar de maakbare mens naar wordt gevormd zijn normatieve keuzes van beleidsmakers, die op gespannen voet kunnen staan met de visies en wensen van mensen zelf. Er is daardoor een serieus risico dat beleidsvisies en burgervisies dan ver uit elkaar komen te liggen. ►

“Het recente coalitieakkoord heeft weliswaar ‘zorgen voor elkaar’ in de titel, maar zwijgt verder over het bevorderen van sociale cohesie.”

“Er wordt gestuurd op het gemiddelde en er is weinig oog en aandacht voor de diversiteit in de bevolking.”

Hegemonie van het midden

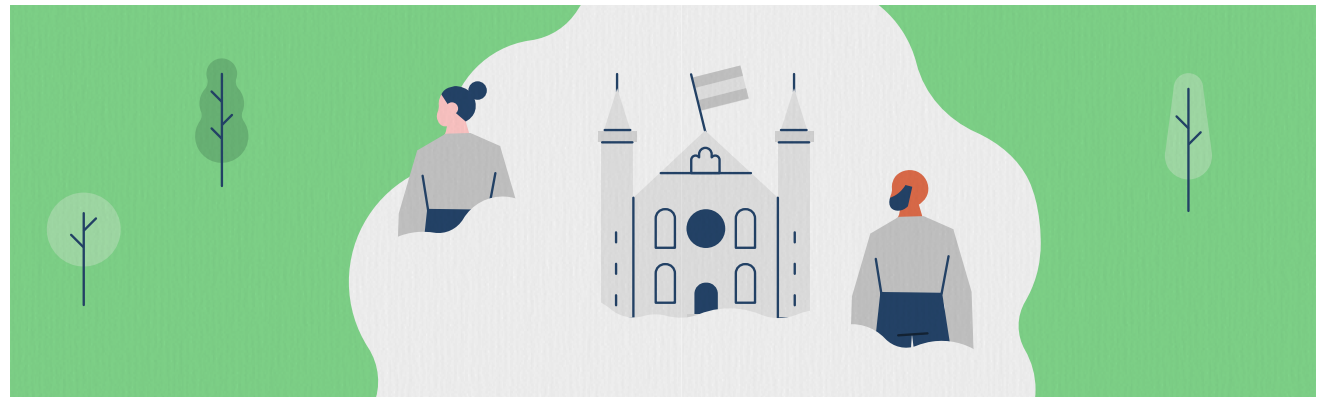
In dit toekomstbeeld is er een breed gedragen consensus over hoe burgers zich zouden moeten gedragen en een ruime meerderheid conformeert zich daaraan. Doordat er een duidelijk meerderheidsstandpunt is, kan de overheid dit ‘burgerperspectief’ eenvoudig meenemen in de ontwikkeling en uitvoering van beleid. In dit maatschappijbeeld kan de overheid door op het midden te koersen ook volstaan met een vrij eendimensionaal mensbeeld. Er wordt gestuurd op het gemiddelde en er is weinig oog en aandacht voor de diversiteit in de bevolking.

Wat zou dit kunnen betekenen voor de ervaren vrijheid en responsiviteit van beleid? Op beide vlakken zullen er verschillen bestaan tussen de (grote) meerderheidsgroep en de (kleine) minderheidsgroepen. Als beleid vooral rekening houdt met de visies en belangen van ‘het midden’ zullen de mensen die zich daarmee identificeren het gevoel hebben dat beleid weinig barrières oplegt en hen vermoedelijk zelfs helpt. Ook zullen zij zich gehoord voelen en kan dit alles leiden tot een sterk draagvlak voor gevoerd beleid. De minderheden buiten het midden zullen hun standpunten en belangen minder goed terug zien komen in beleid. Het is echter de vraag of dit

betekent dat zij zich ook minder vrij en gehoord voelen en beleid in twijfel trekken. Vanuit democratische principes kunnen zij immers ook accepteren dat de overheid meerderheidsbelangen voorop zet.

Indien de overheid dit beeld positief waardeert, zou zij de kans op realisatie daarvan kunnen bevorderen door meer in te zetten op het bereiken van consensus in het maatschappelijk debat. Dit kan onder andere door actief bij te sturen op polariserende en fragmentariserende tendensen. Concreet kan dit door segmentatie in onderwijs tegen te gaan en een gedeelde identiteit te stimuleren. Ook kan zij (meer) invloed op informatiestromen

proberen uit te oefenen, direct of via de commerciële partijen die de platformen ontwerpen en modereren. Dergelijke ingrepen impliceren dat de overheid een duidelijke sociale norm bepaalt. En dat de overheid moet bepalen welke informatiestromen wel en niet beperkt moeten worden. Het is de vraag in hoeverre burgers dit accepteren. En hoever de invloed van de overheid op commerciële partijen rijkt. Ook werpt dit de vraag op hoe vrijwillig het lidmaatschap van het midden is, als burgers hiernaartoe ‘genudgd’ worden. En of dit niet kan betekenen dat de meeste burgers zich weliswaar vrij voelen, maar dat de daadwerkelijke vrijheid beperkt is. ▶

“De overheid ziet burgers primair als leden van een groep; het mensbeeld is dat van een groepsdier.”

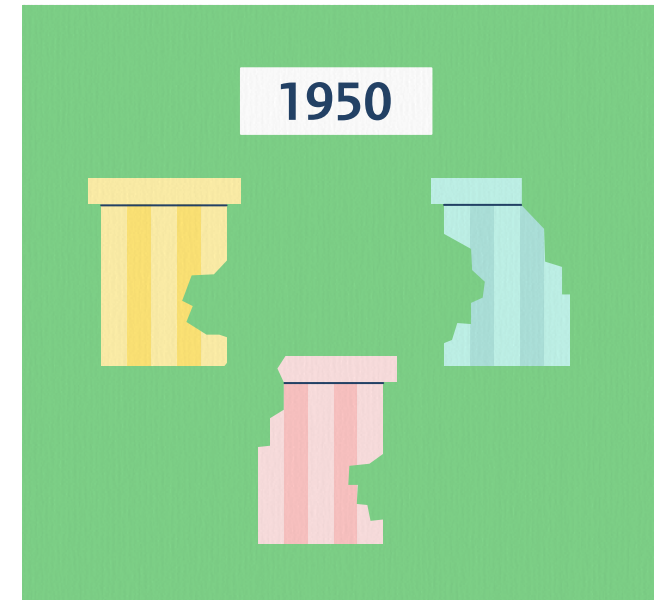
Zuilen 2.0

Dit toekomstbeeld kent een bescheiden rol van de overheid. Veel sturender zijn de zuilen. De overheid erkent, net als in de twintigste eeuw, het beginsel van soevereiniteit in eigen kring, geeft elke zuil wat wils, en is daarmee via de zuilen dienstbaar aan en uitvoerend voor de samenleving. Opvattingen over bijvoorbeeld medisch-ethische kwesties worden niet via wetgeving aan de hele samenleving opgelegd, maar iedere zuil leeft op dat vlak met respect voor de ander de eigen leefregels na. Dit veronderstelt wel dat de zuilen elkaar het licht in de ogen gunnen en dat elke zuil accepteert dat de andere zuilen nu eenmaal andere normen hanteren. Een andere randvoorwaarde is dat de invloed van de verschillende zuilen op de sturing van het land enigszins in evenwicht is. Op het moment dat bijvoorbeeld de Meritocraten over veel meer hulpbronnen beschikken dan de andere groepen, zou dat het evenwicht in de nieuwe polder kunnen bedreigen.

De overheid ziet burgers primair als leden van een groep; het mensbeeld is dat van een groepsdier. Omdat de belangen van deze groepen door de overheid worden gediend en de overheid burgers weinig oplegt, beknot de overheid de vrijheid van burgers niet en zorgt zij

ervoor dat mensen hun leven (binnen de zuilen) kunnen inrichten zoals zij willen. Ook stelt de overheid zich responsief op richting haar burgers. Voor zover mensen zich met de eigen groep identificeren en ook de leden van de andere groepen iets gunnen, zal er veel draagvlak voor overheidsbeleid zijn. Als bepaalde zuilen meer hulpbronnen hebben dan andere en als dit doorwerkt in hun invloed in de polder, kan een situatie ontstaan waarin de overheid slechts ‘selectief responsief’ is.

Wat zou de overheid kunnen doen om de kans op deze toekomst te vergroten? Omdat de organisatie in de zuilen hier zo’n belangrijke drijver is, is het waarschijnlijker dat maatschappelijke processen een nieuwe verzuiling op gang zouden brengen. Maar de overheid kan dit proces wel faciliteren en doet dat in zekere zin al. Recent is het onderwijsbeleid zo aangepast dat scholen op iedere grondslag kunnen worden opgericht, zolang er maar voldoende behoefte aan is onder ouders. En ook nu wordt segregatie in het onderwijs nauwelijks tegengegaan. De overheid zou identitaire initiatieven ook buiten het onderwijs kunnen faciliteren. Zij zou bijvoorbeeld omroepen meer middelen kunnen geven of subsidieregelingen op kunnen zetten voor belangengroepen. Ook zou zij in termen van groepen kunnen

denken en handelen bij het betrekken van burgers bij beleid. Bijvoorbeeld door overlegstructuren op te zetten waarbij vooral met vertegenwoordigers van specifieke belangen wordt overlegd. ▶

Een actieve inzet op het bevorderen van een verzuilde samenleving zal flashbacks naar het verleden met zich meebrengen en dit zal mogelijk weerstand oproepen. De zuilen uit de vorige eeuw zijn immers niet voor niets afgebrokkeld. Zolang mensen zichzelf geen 'groepsdier' vinden, zullen ze het mogelijk ook onprettig vinden om te worden gereduceerd tot een of een enkel kenmerk. Het is ook niet vanzelfsprekend dat de groepen en vertegenwoordigers die de overheid selecteert als representanten van de groep steun krijgen van de mensen die zij zouden moeten vertegenwoordigen. Er bestaat ook een inherente spanning tussen de actieve sturing van de overheid in de aanloop naar dit toekomstbeeld en de ruimte die maatschappelijke groepen in deze toekomst krijgen en nemen. Wat zou het moment zijn waarop de overheid verantwoordelijkheden doorschuift naar de zuilen en wie bepaalt dit?

Zwermen

In dit toekomstbeeld is het schip van de staat weliswaar drijvend gehouden, maar verandert de koers ervan steeds weer. Kenmerkend voor de spreekwensamenleving is immers het voortdurend fluctueren van de communis opinio. In de spreekwensamenleving heerst vrijheid van denken en doen en is het mensbeeld van de fladderende mens dominant. Dit betekent dat er geen eenduidige of stabiele 'burgervisies' bestaan waar beleid bij aan kan sluiten of op kan sturen.

In een samenleving waarin de overheid beperkt stuurt, is er veel ruimte om te fladderen en legt beleid weinig beperkingen op. Tegelijkertijd zijn de middelen en mogelijkheden van de overheid om positieve vrijheid te creëren echter beperkt en staat de (positieve) vrijheid van burgers hierdoor onder druk. Als de overheid in deze toekomst inderdaad vooral een basiskoers probeert vast te houden bij wisselende winden, is de responsiviteit beperkt. Dit proces wordt versterkt als het eroderende vertrouwen zich vertaalt in lage opkomstcijfers bij verkiezingen en burgers zich dus ook politiek niet meer gerepresenteerd voelen.

Maar ook als de overheid met haar beleid aan zou willen sluiten bij burgervisies, stuit zij op grote problemen. Het niet-geïstitutionaliseerde karakter van de spreekwensamenleving betekent namelijk ook dat het, anders dan in de Zuilen 2.0-toekomst, ontbreekt aan vaste aanspreekpunten waarmee tot afspraken en gedeelde verantwoordelijkheid te komen is. ▶

Zelfs een zo pragmatisch mogelijk opererende overheid ('een pragmacratie') ziet beleidsvoornemens en beleidsuitvoering daardoor steeds weer ter discussie staan. Lijnen uitzetten voor de lange termijn is daardoor moeilijk, terwijl tegelijk wel steeds het verwijt op de loer ligt ergens niet op voorbereid te zijn geweest. Dit bemoeilijkt de aanpak van maatschappelijke vraagstukken als klimaatverandering en betekent dat, als de overheid wel ingrijpt, dit de relatie met burgers onder spanning zet.

Als we vrijheid, responsiviteit en draagvlak zien als zaken om na te streven, is dit toekomstbeeld minder wenselijk. Dat roept dan ook eerder de vraag op wat de overheid zou kunnen doen om de kans op zo'n wispelturige samenleving te verkleinen. Een monopolie afdwingen voor publieke informatiestromen? Ongeacht met welke garanties op pluriformiteit dat in te kleden zou zijn, kleeft hieraan een sterk paternalistische inslag, die het sentiment dat het om *fake news* van de *deep state* gaat vermoedelijk veeleer zal aanwakkeren dan afzwakken. Dit zou bovendien een enorme controle vereisen op wat er op sociale media speelt. Het staat in alle gevallen in ieder geval op gespannen voet met de ervaring van vrijheid en responsiviteit van de overheid. ●

“Als we vrijheid, responsiviteit en draagvlak zien als zaken om na te streven, is dit toekomstbeeld minder wenselijk.”

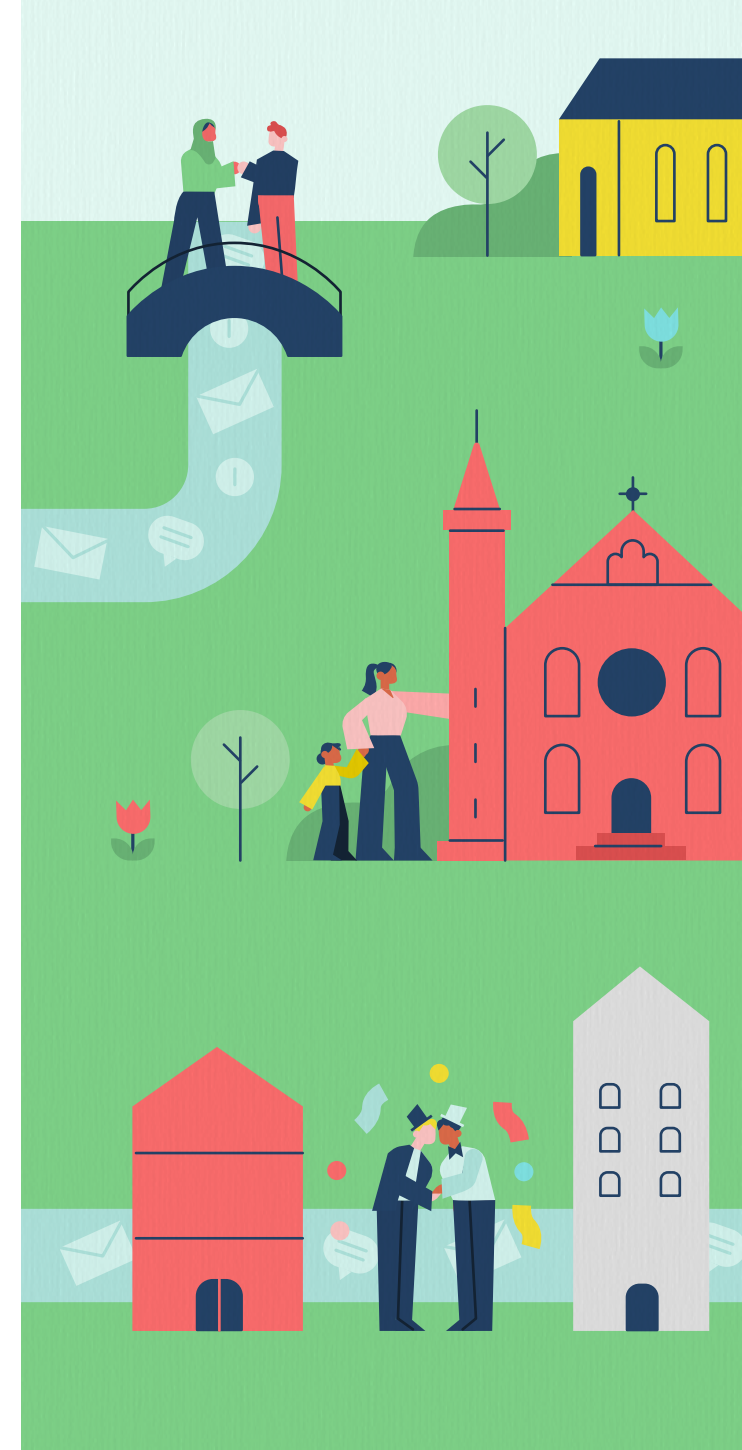

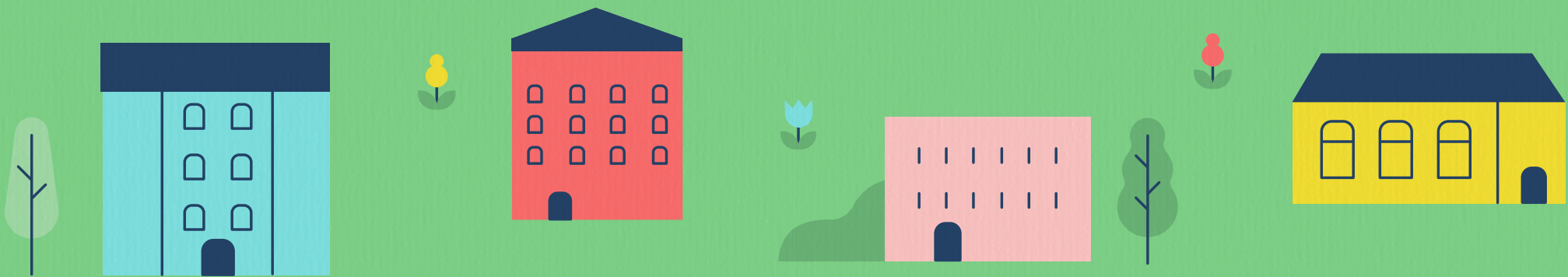
6. The future is unwritten

De Nederlandse samenleving kan in 2050 diverse gedaanten aangenomen hebben. Tal van factoren zijn daarop van invloed. Zelfs wanneer de focus, zoals hier, is beperkt tot alleen informatiestromen en sociale cohesie, zijn meerdere en sterk divergerende toekomst denkbaar. De toekomst is ongeschreven: het is niet te zeggen welk van die gedaanten de samenleving daadwerkelijk aan zal nemen. Wel weten we dat er grote en complexe vraagstukken op ons afkomen, waaronder klimaatverandering en stijgende zorgkosten, die veel van de overheid én van burgers vragen. Hoe verder de visies achter beleid en de visies van burgers uit elkaar liggen, hoe moeilijker de aanpak van deze vraagstukken en hoe groter de gevolgen voor de legitimiteit van beleid en de instituties die dit beleid bepalen.

De keuzes die nu en de komende jaren gemaakt worden zijn medebepalend voor de koers die we zullen varen. De politiek bepaalt het eindpunt waarop wordt gekoerst. Hoeveel belang wordt er bijvoorbeeld aan inclusie en solidariteit gehecht? En waar de (normatieve) doelen in de politieke arena worden bepaald, zijn het de beleidsmakers en -uitvoerders op de ministeries en bij provincies en gemeenten die de weg daarnaartoe moeten uitwerken. Deze verkenning liet zien dat er aanzienlijke

spanningen kunnen bestaan tussen het eindbeeld en de weg daarnaartoe. In een van de geschetste toekomstigen grijpt beleid bijvoorbeeld eerst fundamenteel in in de levens van mensen, om ze daarna los te kunnen laten. Het is belangrijk dat spanningen tussen doel en middelen, politiek en beleid, en de korte en lange termijn in een vroeg stadium doordacht worden, zodat hierop kan worden bijgestuurd en voorgesorteerd. Dit vraagt om een gesprek tussen de overheid, de samenleving, het bedrijfsleven en de wetenschap. Daarbij kunnen toekomstverkenningen zoals deze uitnodigen tot discussie en visievorming. ●

De toekomst in meervoud

Verhouding beleid-burgers dan en nu

Auteurs

Anne Roeters en Andries van den Broek

Vormgeving en layout

[Clarify](#)

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 bd Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2022

Copyright

U mag citeren uit scp-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag scp-bestanden op een server plaatsen mits:

1. Het digitale bestand (rapport) intact blijft;
2. U de bron vermeldt
3. U de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het scp rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het scp valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Het scp is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

